

¹Кәрібозұлы Б., ²Бекетова Ұ.Қ.

¹Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, фил. ғ. д., профессор,
Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, «Қорқыттану және өлке тарихы»
ғылыми-зерттеу институтының директоры, Қазақстан, Қызылорда қ., e-mail: sirdaria@inbox.ru

² II курс магистранты, Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Қызылорда қ., e-mail: ulmanka2809@mail.ru

**БАЗАР ЖЫРАУ ТОЛҒАУЛАРЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ,
КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ЖАНРЛЫҚ СИПАТЫ**

Бұл мақалада Сыр сүлейлерінің дарабозы Базар Оңдасұлы толғауларының негізгі тақырыптары, көркемдік ерекшеліктеріне зейін қойып, олардың жанрлық сипаты туралы айтылады. Жыраудың жарық көрген еңбектері мен өмір жолы, балалық шағынан мәлімет беріледі. Балқы Базар жырау толғауларының басқа толғаулардан ерекшелігі – күнделікті тұрмыстағы жағдайларды, сол замандағы би-болыстардың озбырлық әрекеттерін шынайы суреттеп, әшкерелеп айтуында. Жыраудың ешкімнен тайсалмай, ащы шындықты айтатындығын толғауларынан анық кездестіріп отырамыз. Мақалада Базар жырау толғауларын жіктеудің бірнеше түрлері айтылады. Бұдан өзге жырау толғауларының едәуір бөлігін үлгі-өсиет жырлары құрайды. Сондай-ақ, Қазтуған, Махамбетше келетін «мендік» толғаулары да кездеседі. Ал, оның он бір буынды ғазалдарын, яғни, қара өлең үлгісіндегі туындыларын ақындық толғау деп аталатындығын басты назарда ұстайды. Сонымен бірге, Базар жырау толғауларындағы орны бөлек кесек туындыларының бірі – арнау өлеңдерінің негізгі айшықтары туралы сөз болады. Арнау өлеңдер – қазақ поэзиясындағы дәстүрлі жанр. Халық ауыз әдебиетіндегі арнау өлеңдер халқымыздың тұрмыс-салтымен біте қайнасып кеткен күйінде тұрмыс-салт жырлары деп аталып кеткен. Ол белгілі бір кісіге қарата, арнап айтылатын өлең. Сондай-ақ, толғау жанрының шығу тегі мен қарақалпақ, ноғай, қырғыз, құмық, башқұр елдерінде қолданылу ерекшеліктеріне тоқталады.

Түйін сөздер: Балқы Базар, Сыр сүлейі, Қорқыт дәстүрі, жырау, толғау, арнау өлең, ағартушы.

¹Karibozuli B., ²Beketova U.K.

¹Honored Act of Kazakhstan, Doctor of Philology, Professor,
Director of the Research Institute "Korkyt studies and history of the region",
Koryt Ata Kyzylorda State University, Kazakhstan, Kyzylorda, e-mail: sirdaria@inbox.ru
²Undergraduate 2 course of the Kazakh language and literature and journalism department,
Koryt Ata Kyzylorda State University, Kazakhstan, Kyzylorda, e-mail: ulmanka2809@mail.ru

Subject, imaginative peculiarities and genre character of the poems of Bazar Zhyrau

This article discusses the main themes and imaginative features and the genre character of the poems of Syrdarya singer-narrator Bazar Ondasuly. It provides information about the works, lifestyle and childhood of Zhyrau. Describing everyday situations, acts of violence of the then existing dynasty is the main feature of Bazar Zhyrau. We find that Zhyrau is telling the bitter truth without any hesitation. The article outlines several types of epic tales of the poet. In addition, the vast majority of poetic works are words of the covenant. Also found like Kaztugan and Makhambet works "peculiar only to me." It is noteworthy that his eleven syllable ghazals, i.e. Poetry in the form of poetic works is called a poetic tale. In addition, one of the individual works of Bazar Zhyrau – the verse-commemoration will be considered. Verse-dedication – a traditional genre of Kazakh poetry. The consecration verse in the folklore literature was closely interlinked with everyday customs and called ritual songs. This is a poem dedicated to a specific person. The origin of the Tolgau genre and the peculiarities of its use in Karakalpaks, Nogais, Kyrgyz, Kumyks and Bashkirs are also described.

Key words: Balki Bazar, Sirdaryo singer-narrator, traditions of Korkyt, zhyrau, tolgau, dedication verse, enlightene.

Карибозұлы Б.¹, Бекетова Ұ.К.²

¹заслуженный деятель Казахстана, д.фил.н, профессор,
Кызылординский государственный университет им. Корыт ата,
директор Научно-исследовательского института «Коркытоведение и история края»,
Казахстан, г. Кызылорда, e-mail: sirdaria@inbox.ru

²магистрант 2-го курса кафедры казахского языка, литературы и журналистики,
Кызылординский государственный университет им. Коркыт ата,
Казахстан, г. Кызылорда, e-mail: ulmanka2809@mail.ru

Тематические, художественные особенности и жанровый характер стихотворений сказителя Базар жырау

В данной статье рассматриваются основные темы, художественные особенности и жанровый диапазон стихотворений присырдарьинского певца-сказителя Базара Ондасулы. Также даются сведения о жизненном пути поэта-жырау, об опубликованных произведениях автора. Основное отличие творчества Балкы Базар жырау от других – искреннее описание повседневных ситуаций, случаев притеснения, актов насилия со стороны власти. Авторы отмечают, что жырау говорит горькую правду без каких-либо колебаний. В статье изложены несколько видов эпических сказаний жырау. Кроме того, подавляющее большинство поэтических сочинений составляют слова завета. Также встречаются, как и у Казтугана и Махамбета, сочинения «свойственные только мне». Примечательно, что его одиннадцать слоговых газал, т.е. поэзию в виде поэтических произведений, называют поэтическим сказанием. В статье также приводится пример одного из лучших произведений Базар Жырау – стиха-посвящения. Стих-посвящение – традиционный жанр казахской поэзии. Стихи-посвящения в фольклорной литературе были тесно связаны с бытовыми обычаями и назывались обрядовыми песнями, это стихотворение, посвященное определенному человеку. Также описаны происхождение жанра толгау и особенности его использования у каракапаков, ногойцев, кыргызов, кумыков и башкир.

Ключевые слова: Балкы Базар, Сырдарьинский певец-сказитель, обычай Коркыта, жырау, толгау, стих-посвящение, просветитель.

Кіріспе

Қай заманда болмасын, өз қара басынан гөрі халықтың қамына көбірек көңіл бөлетін беделді адамдар аз болмаған. Олар ел ішінде береке мен бірліктің, татулық пен ынтымақтастықтың ұйтқысы бола білді. Солардың ішінде ХІХ ғасырда өмір сүрген Базар жырау Ондасұлы – қазақ әдебиетінде ерекше орны бар ірі тұлға. Ол өзінің жүрек тебіренерлік толғауларымен Сыр бойы, Еділ, Жайық, Үстірт пен Қарақалпақ өңіріне жақсы танымал болды. Біз қазір Базар жыраудың ықылым заманнан бері көзден тайса да, көңілден өшпеген небір жайсаң мен жақсының қатарында болғанына шүкірлік етеміз. Оның бақ-талайы өзгеше болды. Есімі жоғалмады, рухы өшпеді, шығармалары ұрпақтан ұрпаққа жетті. Дарақ дарын туындылары 1925 жылы Ташкенттен жарық көрген «Терме» жинағында, 1931 жылы шыққан «Қазақ әдебиеті нұсқалары» атты еңбекте, «Үш ғасыр жырлайды», «Бес ғасыр жырлайды» атты және басқа еңбектерге енгізілді (Lermontov, 1988: 135).

Есте жоқ ескі заманда өмір сүрген көптеген ақындар секілді Базар жыраудың да ата-тегі мен туған жылы жөнінде әртүрлі пікір-болжамдар бар. Мәселен, ақын шығармашылығы туралы арнайы мақала жазған профессор Х. Сүйіншә-

лиев Базар жыраудың 1839 жылы дүниеге келгенін айтса (Suinishaliev, 1967: 272), әдебиет зерттеушісі М. Байділдаев оның 1842 жылы туғанын (Aitys, 1965: 654), ал акынның тұңғыш жинағын құрастырушы Ш. Алдашев Базар Ондасұлының «1841 жылғы күз айында дүниеге келгенін» (Aldashev, 1986: 6) жазады. Қазақ әдебиеті тарихында осы мәлімет нақты деп есептеледі. Өйткені, ол Базар жыраудың еліне барып, ұрпақтарының өз аузынан жазып алған. Сонымен қатар бізге белгілісі – Базар Ондасұлы Сыр өңірінің тума таланты. Болжам бойынша Балкы Базар 1841 жылы қазіргі Қармақшы ауданында дүниеге келіп, 1911 жылы Өзбекстанның Тамды ауданы, Жалпақтау деген жерінде жерленген. Руы – шөмекей ішіндегі Балқы, сондықтан ел арасында Балқы Базар аталып кеткен. Болашақ жырау әкесінен ерте жетім қалып, есейгенше нағашысы Өтемістің қолында тәрбиеленген. Тоғыз жасында Тәспен би оны өз қолына алады. Тәспен ауылына сол кездегі Сыр бойы, Арқа өңіріне белгілі жыраулар жиі келіп, апталап-айлап жатады екен. Бұл Базардың жыраулық жолға түсуіне бірден бір себеп, үлкен мектеп болады. Базар жырау 15-16 жасында бала жырау атанады. 1858 жылы Тәспен би Қызылқұмдағы игі жақсыларды шақырып, ұлан-асыр той жасап, Базардың астына жүйрік ат мінгізіп, үстіне

шапан жауып, жыраулық жолына сәт сапар тілейді. Базар осы кезден бастап Ор төңірегін, Бірғыз, Сыр бойы, Қызылқұмды, Үргеніш, Хиуа жағын жырау ретінде аралайды. Осы төңіректерде кеңінен жайылған Ноғайлы дәуірінің жыр-киссаларымен танысып, оларды халық арасында жырлайды.

Талдау

Толғау жанры әдебиетіміздегі ақындар шығармашылығында, әсіресе жыраулар поэзиясында жиі орын алады. Толғау өлеңде ақындар өмір туралы, қоғам, адам тіршілігі, жақсылық, жамандық т.б. тақырыптарда ақыл-өсиет, насихаттық тұрғыда ой қозғайды. Толғау жанры қазақ, қарақалпақ, ноғай халықтарының ауызша поэзиясында кең тараған. Толғау тектес сөз үлгілерін қырғыздар «санатна-сыятырлар», құмықтар «ойлу йырлар», башқұрттар «қобайыр» деп атайды. Ноғай мен құмық әдебиетінде ерлік толғау мағынасында қолданылады (Timofeev L., Vengrov N, 1955: 168). Толғаудың жанр ретінде қалыптасуы аталған халықтар әлі бөлініп үлгермеген XIII – XIV ғасырларға сәйкес келеді. Толғау XV – XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясында ерекше өркендеп, өзінің жоғары даму сатысына жетті (Qabdolov, 1976: 212). Оның тарихы жыраулық поэзияға тікелей қатысты. Көрнекті өкілдері – Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Ақтамберді, Үмбетей, Бұқар, Дулат, Махамбет, Базар жыраулар. Бұл жанр қазақ хандығы дәуірінде аса зор идеологиялық мәнге ие болды. Толғауда терең азаматтық әуен, ірі қоғамдық, әлеуметтік, саяси философиялық тақырып ерекше орынға ие. Ол кейде күрделі, көлемді лирикалық туынды, тіпті сюжетсіз поэма дерліктей сипат алады (Zhanr syraty, 1971: 86). Толғау ауызша дамып, біздің заманымызға ауызша жетті. Бір мақаммен музыкалық аспаптың сүйемелдеуінде орындалады. Қазақ ұлтының өзіне ғана тән бірнеше сөз арнау дәстүрі бар. Толғау мен терме соның бір көрінісі. Халқымыз бағзы заманнан келешек тағдырына алаңдаушылық білдіргені тарихтан мәлім. Келешек тағдыры дегенде ел мен жерді, ұрпақ тәрбиесін, тілді, дінді айтамыз. Осы қасиеттерді ұрпақ санасына сіңдіріп, атадан балаға мирас қылып қалдыру дәстүрге айналған. Осы мақсатта терең мәнді терме, толғаулар өмірге келді (Pospelov, 1976: 28).

XIX ғасырға дейінгі қазақ ақын-жырауларының мұралары толғау деп аталып келді. Ал терме атауы XIX ғасыр ақындарының шығармаларына байланысты қолданысқа енді. Бірақ соған қарап XIX ғасырға дейін қазақ сөз өнерінде терме

болған жоқ деген пікір туындамайды. Өйткені, ғайыптан ешнәрсе пайда болмайтынындай, оның да алғашқы бастамасы болуы шарт (Gacak, 1989: 200). Олай болса терменің шығу төркінінде қандай да бір бастама болуы тиіс. Егер А. Байтұрсыновтың толғау жайлы берген анықтамасына сүйенер болсақ, XV–XVIII ғасырдағы жыраулардың толғауларының басым бөлігі толғаудан гөрі термеге жақын. Мәселен, Бұқар жыраудың «Тілек» деп аталатын толғауы бір нәрсе төңірегінде айтылмай, бірнеше мәселені қамтып кетеді. Бірақ соған қарамастан «Тілекті» толғау деп атайды (Putilov, 1988: 56).

Толғау өлеңдеріміздің тілі халқымыздың көне ауыз әдебиеті үлгілеріндегі бай қазына – көркем тілдің ақындық, жыраулық өнер туындыларындағы жалғасқан түрі және дәл осы тіл кейінгі кәсіби жазба әдебиетіміздің, поэзиямыздың тіліне айналып кеткен (Zhumaliev, 1964: 115). Демек, Базар жырау сияқты жыраулық поэзиямыздың талантты өкілдерінің толғауларындағы тақырыптық, көркемдік ерекшеліктерін зерттеу бүгінгі күннің басты мәселесі. Базар жырау толғауларын жіктеудің бірнеше түрлері бар. Мысалы, «өртолғау» (ерлік, намыс, елдік), шертолғау (қайғы, мұң, реніш), кертолғау (өткен дәуірді, заманды аңсау), төртолғау (ақсүйектерді, тектілерді мақтау). Бұдан өзге жырау толғауларының едәуір бөлігін үлгі-өсиет жырлары құрайды. Сондай-ақ, Қазтуған, Махамбетше (Majtanov, 2002: 114) келетін «мендік» толғаулары да кездеседі. Ал, оның он бір буынды ғазалдарын, яғни қара өлең үлгісіндегі туындыларын ақындық толғау деп атаған дұрыс (Qosan, 2012: 43).

Ойталқы

Базар жырау – дәстүрлі ақын. Жастайынан атақты жыраулардан ел аузындағы жыр-термелерді, толғау-дастандарды, халық ауыз әдебиетінің мол қазынасын жаттап өскен жыраудың өлеңге деген қабілеті біртіндеп ашыла бастайды.

«Құлаштап дүние сені қармансам да,
Керімі келген шығар ер Қорқыттың», –

дейді Базар жырау. Бұл жолдардағы Қорқыт есімі жай ғана атала салған жоқ. Сыр сүлейлерінің барлығы да өздерінің жыр, толғауларында Қорқыт есімін атап отырады, өздерінің туындыларын Қорқыт дәстүрінің жалғасы деп есептейді. Сондықтан, Сыр сүлейлерінің шығармаларын Қорқыт дәстүрінен бастау алатын, сондай-ақ, еліміздің түкпір-түкпіріндегі ақын-жыраулар

шығармаларымен тығыз байланыста дамып келіп, әдебиет тарихына алтын қор болып қосылған құнды дүниелер деп есептейміз. Базар жырау шығармалары да өзінен бұрынғы әдебиетпен тығыз байланыста болып келіп, әдебиеттің ұлттық дәстүрін жалғастырған туындылар (Karibozuly, 2010: 313).

Базар жырау толғауларының тақырыбы саяси-әлеуметтік мәселелерді де қамтиды. Жыраудың көңілін алаңдатқан ел бірлігі мәселесі – оның толғауларының басты тақырыптарының бірі (Syr sylejleri, 2002: 21). Оның «Жамиғы қазақ бір туған», «Түбі туыс байтақ ел» толғауларында барлық жыраулар сияқты ұсақтүйек, керексіз нәрселерді емес, ел, жер, Отан тақырыбындағы ірі мәселелерді көтеруі, елдің қоғамдық құрылысы, мемлекеттік жүйесі, тұрмысы қалыптастырған тарихи жағдайларды қозғауы жыраудың асқан көрегендігін көрсетіп тұр.

«Атамыз алыс болғанмен,
Жамиғы қазақ бір туған.
Бір пәлеге жолығар,
Есебін таппай сөз қуған...»
(Bazar zhiray chygarmalary, 2008: 196) –

дей келе, атасы бөлек болғанмен, аты, заты қазақ екенін ұмытпауды, бір-бірін аңдып, аяқтан шалып, сөз қуғанша, бірлесіп, бірігіп ел болуға, ауызбірлікте болуға шақырады.

«Түбі туыс байтақ ел,
Бірін-бірі сатпайды...
Дана туған білімді,
Ел керегін жоқтайды»
(Bazar zhiray chygarmalary, 2008: 199) –

деп жырланатын жыр жолдарынан да елдің, халықтың қамын ойлап, жаны ашыған жыраудың жанашырлық ниетін анық байқай аламыз. Білімді, оқыған, көзің ашық болса, халықтың қамын ойлап, елің үшін, жерің үшін қызмет етіп, пайдалы іс жасайсың, ал жамандық жасасаң, оны қанша көрпе жауып, көмсең де жамандық жабылып қалмайды. Түбі ашылатынын ескертіп отыр.

Базар жыраудың басқа жырауларға қарағанда, айрықша көңіл бөлген мәселесі – тіл, сөз. Базар жырау бірнеше толғауларында тіл мен сөздің қоғамдағы, өнердегі орнын белгілеп, оған анықтама береді. Жыраудың «Құмарын тарқат алқаның», «Сөйле, тілім, жосылып», «Сөйле десең сөйлейін», «Қимылдап қал, қызыл тіл», «Суық сөз құлаққа емес, көңілге мұз», «Бір шығайын құмардан» т.б толғаулары:

Сөз асылын теріп айт,
Ақын болсаң бал таңдай.
Семізін сөйле сөзіңнің
Он жылғы қысыр байталдай;

Және:

Сөз нөсерін тасқиндат,
Тау жайлаған арқардай
(Bazar zhiray chygarmalary, 1986: 41) –

сияқты жыр жолдарынан тұрады. Бұл жолдардан толғау, өлең сөздеріне өнерлік тұрғыдан үлкен талап қойылып отырғанын байқаймыз.

««Сөйле» десең, сөйлейін» деген толғауында:

«Сөйле» десең, сөйлейін,
Көңіліңді сөзбен делбейін!...
Барымды бүгін сермейін!
Ықыласыңмен тындасаң,
Сөзімді пұлдап несіне -
Бойымды балап кернейін
(Bazar zhyrau Ondasuly, 2008: 39), –

деп тыңдай білген адамға сөздің құдіреттілігін, қадір-қасиетін ашып көрсетіп береді.

«Қимылдап қал, қызыл тіл» деген толғауында:

Сөйлеріне келгенде,
Судағы кара сүліктей,
Қызыл тілім қадалған!...
Қимылдап қал, қызыл тіл,
Жарығым – болар қараңғы (Zharmuhamedov, 2004: 5), –

деп тілдің өткірлігін, адамды бірауыз сөзбен тоқтата алар қасиетін, тіпті қараңғыны жарық етер күштілігін де жеткілікті суреттей білген Базар жырау өз тіліне өзі:

Туған айға ат берген,
Ақ қағазға хат берген,
Екі ерін, тіл, таңдай,
Сөйлесін деп жақ берген, –

деп анықтама беріп алады да:

Айтқан сөзге түсінбес,
Адамның мисыз ақымағы, –

деп түйіндейді. Жалпы тілдің адам өміріндегі қажеттілігі, қарым-қатынас құралы екендігін жырау өзінің толғауларына арқау ете білген.

Базар жырау толғауларындағы орны бөлек кесек туындыларының бірі – арнау өлеңдер.

Арнау өлеңдер – қазақ поэзиясындағы дәстүрлі жанр. Халық ауыз әдебиетіндегі арнау өлеңдер халқымыздың тұрмыс-салтымен біте

қайнасып кеткен күйінде тұрмыс-салт жырлары деп аталып кеткен де, бұндай жырлар кейіннен тарихи әдебиетке, жазба әдебиетке кәсібиленген жағдайда сіңісіп кеткен (Karibozuly, 2010: 291). Базар жыраудағы «Беташар», «Темірге көңіл айтуы», «Көнек Жалғасбайдың ел-жұртымен бақұлдасуы», «Пішәнның Төребайына көңіл айтуы» сынды толғаулары осы арнау өлеңдердің бір үлгісі.

Осы «Пішәнның Төребайына көңіл айтуы» толғауы Базар жыраудың ел арасына кең тараған толғауларының бірі. Арнау толғаудың бірінші бөлімінде 18 жасар ұлы Ысқақтан айырылған, қайғыдан басын көтере алмай жатқан Төребай биге көңіл айтып, ұзақ толғайды. Төребай – Сыр өңіріне кең танылған тұлға, би. Өз кезінде-ақ ел абыройына бөленген қайраткер адам.

Базар жыраудың бұл көңіл айтуынан оның талай жерде топ бастап, көптеген қара жамылған қандастарын жұбатып, үлкен тәжірибе жинақтағанын айқын танытады. Жыраудың әуелгі сөзі:

Көп жиналған жамағат,
Атаның ұлы азамат!
Бір шыбындай ғаріп жан
Адамға аз күн аманат
(Bazar zhiray chygarmalary, 2008: 212), –

деп басталады. Бұл арада жырау жиналған қауымға қарата айтқанмен, «Жан – адамға аз уақытқа берілетін Алланың аманаты» екенін ескертіп өткен. Одан әрі шаңыраққа құрмет көрсетіп, әрі Төребайдың қайғыға қарсы тұра алар қайраты барлығын да ойына салып, қайрап өткен. Базар жырау қазақы жөнімен көңіл айта отырып, елге жиналған қауымға үлгі боларлықтай өнегелі шумақтарды да төкпелейді. Оның аузынан қанатты сөз, мақал-мәтел, айшықты ойларға толы оралымдар шығып жатады. Осындай көңіл айту барысында Төребайдың басын көтеріп, сөз күдіретіне елітіп жылап жіберетіні – арнау толғаудың көркемдік деңгейіне, өнер туындысына тән табиғатпен дүниеге келгеніне дәлел бола алады. Көңіл айту мен жұбатудың дәстүрлі сілемдері сақталып отырған бұндай арнаудың жаңалығы өмір құбылыстарын сол қалпында уақытпен байланыстыра отырып дәл көрсете алуында деп есептейміз (Karibozuly, 2010: 293).

Базар жыраудың «Бақа биге» арнауында да сондай. Ел басқарған болыс Бақаның Қосқұлақ бабасынан бері жалғасып келе жатқан қасиеттері жайлы жырланады.

Жолдасын жауға бермеген,
Көлденең сөзге ермеген,

Ешкімді бөтен көрмеген,
Қосқұлақ еді бабаңыз (Shamshi, 2011: 28), –

делінетін жолдар – осыған дәлел. Арнау толғаудың жанрлық аясына Бақа биге түрлі сипаттама, мінездеме беріп отырумен бірге, өзінің басына түскен жағдайды, түрмеге түсіп қалғанын айтып, мұңын шағуды сыйғызып жіберу – Базар жыраудың жаңалығы, арнау өлеңнің күнделікті тіршілікте кездесе беретін жәйттер мен көңіл күйдің түрліше мотивтерін қамтып жырлауға ойыса бастағанының, яғни жазба әдебиетке толық алғышарт бола аларлықтай деңгейінің дәлелі болып табылады. Осындай дамуға бет алған жақсы бағдар Базар жыраудың «Нарманға», «Лепес туралы», «Қалжан ахунға», «Маутанға», «Қаражан болысқа» арнауларында одан әрі толықтырыла түскен. Жанрлық тұрғыдан алғандағы бұндай жетістікті толғаудың нысанындағы жеке адам бейнесінің емес, оның кейбір мінездерінің өлеңге арқау болғанымен дәлелдеуге болады. Мәселен, «Қаражан болысқа», «Нарманға» арнауларында Қаражан мен Нарманның бар бола, бай бола тұра сараң екендіктері беттеріне басыла жырланады:

Нарманның айдары көп, шайнары жоқ,
Қыс бойы қызыл турам ет жемейді, –

деген жолдар осыған дәлел бола алады.

«Лепес туралы» арнауында сараңдықпен бірге қолының сұғанақтығы, ұрлық жайы сыналады:

Айырылып қалдым ат түгіл,
Қонам деп, қойлық қамшымнан.
Қаба сақал Сойырғас,
Ит Лепестің үйінен
(Bazar zhiray chygarmalary, 2008: 211), –

деп Асан руының Боташ, Дөңес дейтін билеріне шағынып айтады. Талай жерде құрметтеліп, ат мініп, шапан жабылып жүргенін, дәл осындай есіл сөзінің қор болып көрмегендігін, үйіне шақырып, қамшысын ұрлап алып қалғандығына шамданады.

«Қалжан ахун» арнауында бақсылар мен балгерлердің, қожа-молдалардың жалған емшілігі, дүмше молдалылығы, елді алдау мен арбаудағы айла-амалдары өткір айтылады (Emel'yanov, 1990: 18). Толғау-арнау адам туралы, адамның мінезі хақында, бұл – суреткер үшін де, әдебиет тарихы үшін де үлкен жетістік. Өнер туындысының өмірмен қабысуы, тіршілік тұйткілдеріне арналуы, уақытпен үндесуі, қоғам

дамуына үн қосуы – бұлар әдебиеттің дамудың даңғыл жолында келе жатқанының белгісі.

Базар жырау Оңдасұлы – толғау ақыны ғана емес, батырлық, ғашықтық тақырыбындағы халықтық дастандарды дамыта жырлаған ірі эпик. Ол бірқатар шығыстық сюжеттерді (Vasil'ev, 1998: 95) (мәселен, «Әмина қыз», «Айна-Тарақ» Zhirmunskij, 1974: 33), «Мақпал-Сегіз» (Stebleva, 1993: 14), сондай-ақ қазақ арасында көп айтылып келген жергілікті жыр мотивтерін де өзінше өңдеп, хикая-дастан үлгісінде елге таратқан. Базар жыраудың әдеби әдістері Шортанбай, Дулаттарға ұқсайды, бірақ стилі бөлек. Мысалы, Шортанбайда реалистік-сатиралық арна басым, оның романтизмі әдеби тәсілінде емес, идеясында. Ал Базар жырауда романтикалық образдау мен идея бірлескен, тілі мейлінше тартымды, ұғымды, теңеулері халық поэзиясына жақын. Ақын замана қайшылықтарын жинақтай отырып, үлкен образ жасайды. Идея жағынан Базар жырау өткен дәуірді аңсамайды, өз дәуірінің ағымын аңғара отырып, содан шығудың жолдарын қарастырады. Яғни, Базар шығармаларының шынайылығы, көркемдігі, образдылығы оның поэзиясының басты ерекшелігі саналады.

Сонымен бірге, Базар жырау «Айман-Шолпан» жырына өзінше талдау жасап, өзгерістер енгізген. Мысалы айтар болсақ, Жүсіпбек нұсқасының алғашқы жиырма шумағында Маманның аты жиырма сегіз рет ұшырасса, Базарда бар болғаны он мәрте ғана тілге тиек болған. Бұл жыраудың дастанды өңдеуге шын берілгендігін көрсетеді. Жүсіпбек бастырған жырдың сюжетіне айтарлықтай өзгеріс енгізбегенмен, шығарманың тілдік, стильдік және көркемдік келбетін ажарлап, айшықтауда үлкен үлес қосқанын байқаймыз. Базар жыраудың халық мұрасын жұрт арасында кеңінен таратып, әрі оны кейінгі ұрпаққа кестелі тілмен жеткізуде елеулі еңбек еткенін ерекше атаған жөн. Зерттеушінің сөзімен айтқанда, варианттылық – фольклор мәтінінің өмір сүру тәсілі, яғни онсыз халық әдебиеті тіршілік еткен емес, тіршілік етпесі де анық (Chistov, 1986: 145).

Базар жыраудың тағы бір ерекшелігі, дүние жайлы пайымын мақал-мәтел пішінде қалыптап, ойын ажарлап отырады. «Уайым – ердің шегесі, тәуекел – көптің кемесі», «Әр кемелге – бір зауал», «Әр заманның өзіне лайықты сөзі болар», «Өлім күзер, өмір – жол», «Иттің даусы жетпейді ұлығанмен аспанға» (Aiyumbetov, 1988: 301) т.б. Қысқа, нұсқа, бейнелі, үлгі аларлық мағынадағы ғибратты сөздер.

Қорытынды

Базар Оңдасұлының шығармашылық өмірі оның толғау поэзиясын дамыта түрлеп, жыраулық дәстүрдің лайықты жалғастырушыларының бірі болғандығын, сонымен бірге ақындық өнерді де жетік меңгерген тегеурінді талант иесі ретінде танылғанын айғақтайды. Ол – толғауларына табиғат, көңіл-күй әуендерін кірістіре отырып, өз өлеңдерінің көркемдік, эстетикалық құнарын байыта білді, дәуір, қоғам өзгерістеріне уақытылы үн қосып, сөз өнерін ағартушылық жолына сарқа пайдаланды. Жыраудың сол кездегі Шығыс және Ислам философиясымен жақсы таныс болғаны анық. Оның жырлары афоризмге толы, жырау ел жадында жаңғырып жүрген әңгімелер мен хикаяларды, «Мың бір түн» шығармаларын өз қалпында баяндамайды. Оларға әр бере жаңғырта жырлайды. Мәселен, Базар жырау 1907 жылы Қазан қаласында басылып шыққан «Айман-Шолпан» жырын қайтадан жаңғырта жырлайды. Кейін «Қыз Жібек» жырына да көп өзгеріс енгізіп, қайта жырлап, ел арасына таратады. Сондай-ақ ол ел аузында жүрген мақалдарды өз елегінен өткізіп, қайта түрлендіріп, кейде басқа мағына беріп, шеберлікпен қолданады. Лұқпан хакім, Қорқыт бабаның ұлағатты сөздерін ретті жерінде жырға қосып отырады. Демек, Базар жырау жырлары – ұрпаққа өсиет, ұлтқа өнеге болуымен бағалы. Әсіресе, оның қазақ даласын дүбірге бөлеген дауылпаз әуендері мен ойлы да отты жырлары, елді азаттыққа үндеген арманшыл да асқақ толғаулары талай ұрпақтың өсіп-өркендеуіне, білімдерін жетілдіруіне зор ықпалын тигізері анық.

Әдебиеттер

- Айтыс. Т.2. – Алматы: Жазушы, 1965. – 664 б.
 Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1988. – 492 б.
 Алдашев Ш. Алғысөз // Базар жырау шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1986. – 200 б.
 Базар жырау шығармалары. – Астана: Фолиант, 2008. – 384 б.
 Базар жырау шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1986. – 200 б.
 Базар жырау Оңдасұлы. Жәмиғи қазақ бір туған. – Алматы: Дешті Қыпшақ, 2008. – 380 б.

- Васильев Л.С. История Востока (В 2-томах). Т.1. – М.: Высшая школа, 1998. – 495 с.
 Гацак В.М. Устная эпическая традиция во времени. – М.: Наука, 1989. – 256 с.
 Емельянов Н.В. Сюжеты олонхо о родоначальниках племени. – М.: Наука, 1990. – 208 с.
 Жанр сипаты. – Алматы: Ғылым, 1971. – 264 б.
 Жармұхамедов М. Базар жырау // Алтын бесік, 2004, – №2.
 Жирмунский В.М. Народный героический эпос: Сравнительно-исторические очерки. – М.-Л., 1962.
 Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Ленинград: Наука, 1974. – 728 с.
 Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Мектеп, 1964. – 250 б.
 Кәрібозұлы Б. Ырыс. – Астана: Foliant, 2010. – 384 б.
 Кор-оглы Х. Туркменская литература. – М.: Высшая школа, 1972. – 285 с.
 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Мектеп, 1976. – 373 б.
 Қосан Серікбай. Балқы Базар жырау. – ЖК «Сейітжанова Ж.Д». – Алматы, 2012. – 268 б.
 Лермонтов М.Ю. Стихотворения, поэмы. – Ленинград: Худож.лит., 1988. – 416 с.
 Майтанов Б. Сөз сыны. Зерттеулер. – Алматы. Ғылым, 2002. – 344 б.
 Нахшаби З. Книга попугая (Тути-наме) / Перевод с персидского Е.Э. Бертельса. – М.: Наука, 1979. – 348 с.
 Поспелов Г.Н. Лирика: Среди литературных родов. – М.: Изд-во Московского университета, 1976. – 208 с.
 Пропп В.Я. Фольклор и действительность. Избранные статьи. – М.: Наука, 1976. – 324 с.
 Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность. – Ленинград: Наука, 1988. – 224 с.
 Стеблева И.В. Ритм и смысл в классической тюркоязычной поэзии. – М.: Наука, «Восточная литература», 1993. – 180 с.
 Сүйіншіәлиев Х. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері. – Алматы: Қазақстан, 1967. – 388 б.
 Сыр сүйлейері. (Құрастырған Әбзалиұлы Е). – Қызылорда, 2002. – 121 б.
 Тимофеев Л., Венгров Н. Краткий словарь литературоведческих терминов. – М.: УчПелГИЗ, 1955. – 179 с.
 Чистов К.В. Народные традиции и фольклор. – Ленинград: Наука, 1986. – 304 с.
 Шәмші Ж. Базар жырау // Абай-Ақпарат, 2011, – №12.

References

- Aitys.(1965) T.2. – Almaty: Zhazushi. – 1965. 664 b7
 Aiyumbetov Q. (1988) Qalyq danalygy. [Popular wisdom]– Nokis: Qaraqalpaqstan, 1988. – 492 b.
 Aldashev Sh. (1986) Algysoz // Bazar zhiray chygarmalary. [Works of Bazar zhiray] – Almaty: Zhazushi. – 1986. 200b.
 Bazar zhiray chygarmalary. (2008) [Works of Bazar zhiray] – Astana. – Foliant. – 2008. 384 b.
 Bazar zhyrau shygarmalary.(1986) [Works of Bazar zhiray] – Almaty. – Zhazushy, 1986. – 200 b.
 Bazar zhyrau Ondasuly (2008). Zhamigy qazaq bir tungan. [Zhamigi Kazakh born together] – Almaty: Deshti Qypshaq, 2008. – 380 b.
 Vasil'ev L.S. (1998) Istoriya Vostoka [Eastern history] (V 2-tomah). T.1. Moskva: Vysshaya shkola, 1998. – 495 s.
 Gacak V.M. (1989) Ustnaya ehpicheskaya tradiciya vo vremeni [Oral epic tradition in time]. Moskva: Nauka, 1989, – 256 s.
 Emel'yanov N.V. (1990) Syuzhety olonho o rodonachal'nikah plemeni. [Plots olonkho about the ancestors of the tribe]– М.: Nauka, 1990. – 208 s.
 Zhanr sypaty. (1971) [Character of ganr] – Almaty: Gylym. – 1971. 264 b.
 Zharmuhamedov M. (2004) Bazar zhyrau // Altyn besik, 2004, №2.
 Zhirmunskij V.M. (1962) Narodnyj geroicheskij ehpos: Sravnitel'no-istoricheskie ocherki. [Popular heroic epic: Comparative historical essays] – М.-Л., 1962.
 Zhirmunskij V.M. (1974) Tyurkskij geroicheskij ehpos. [Turkic heroic epic] Leningrad: Nauka, 1974. – 728 s.
 Zhumaliev Q. (1964) Adebiet teoriyasy. [Theory of literature] – Almaty: Mektep, 1964. – 250 b.
 Karibozuly B. (2010) Iris. – Astana: Foliant. – 2010. 384 b.
 Kor-ogly H. (1972) Turkmenskaya literatura. [Turkmen literature] Moskva: Vysshaya shkola, 1972. – 285 s
 Qabdolov Z. (1976) Soz oneri. [words of creativity] – Almaty: Mektep, 1976. – 373 b.
 Qosan Serikbay. (2012) Balky Bazar zhiray. – Zhk «Seitzhanova Zh.D». – Almaty. – 2012. 268 b.
 Lermontov M.YU. (1988) Stihotvoreniya, poehmy. [Poems] Leningrad: Hudozh.lit., 1988. – 416 s.
 Nahshabi Z. (1979) Kniga popugaya (Tuti-name). [Parrot book] (Perevod s persidskogo E.EH.Bertel'sa). Moskva: Nauka, 1979. – 348 s.
 Pospelov G.N. (1976) Lirika: Sredi literaturnykh rodov. [Lyrics: Among literary kinds.] – М.: Izd-vo Moskovskogo universiteta, 1976. – 208 s.
 Propp V.YA. (1976) Fol'klor i dejstvitel'nost'. Izbrannye stat'i. [Folklore and reality. Featured Articles] Moskva: Nauka, 1976. – 324 s.
 Putilov B.N. (1988) Geroicheskij ehpos i dejstvitel'nost' [Heroic epic and reality] / Leningrad: Nauka, 1988. – 224 s.
 Stebleva I.V. (1993) Ritm i smysl v klassicheskoy tyurkoyazychnoj poehzii. [Rhythm and meaning in classical Turkic poetry] Moskva: Nauka, «Vostochnaya literatura», 1993. – 180 s.
 Suinishaliev Kh. (1967) Kazak adebietinin kaliptasy kezendery. [Stages of formation of Kazakh literature] – Almaty: Qazaqstan. – 1967. 388 b.
 Syr sylejleri. (2002) [Syrdarian narrators] (Kurastyrgan Abzaliuly E). – Qyzylorda: 2002. – 121 b.
 Majtanov B. (2002) Soz syny. Zertteuler. [Criticism of words. Research]Almaty. Gylym, 2002. – 344 b.
 Timofeev L., Vengrov N. (1955) Kratkij slovar' literaturovedcheskih terminov. [A brief dictionary of literary terms] Moskva: UchPelGIZ, 1955. – 179 s.
 Chistov K.V. (1986) Narodnye tradicii i fol'klor. [Folk traditions and folklore] Leningrad: Nauka, 1986. – 304 s.
 Shamshi Zh. (2011) Bazar zhyrau // Abaj-Akparat, 2011, №12.